

ŞEMSEDDİN-İ İTAKİ'NİN RESİMLİ ANATOMİ KİTABI

Dr. Esin KAHYA

Osmanlılarda tıpla ilgili çalışmaların daha XIV. asırdan itibaren başladığını görüyoruz. XIV. asırda İshak b. Murat'ın Havasü'l Edviye adlı eseri (1389) aynı zamanda Osmanlılarda yazılmış ilk ilmî eserdir. Daha sonra 15, 16 ve 17. asırlarda bu konuda yazılmış olan eserler sayıca artmış olduğu gibi mevzuu itibariyle de çeşitlenip, zenginleşmiştir. XVII. asrın ilk yarısından itibaren Osmanlılarda Avrupa etkisi görülmeğe başlanıyor.¹ Bu etkiyi bize açık olarak gösteren XVI. asrın sonlarında XVII. asrın başlarında yaşamış olan Şirvan'lı Şemseddin-i İtaki'nin (1572-1632 ?) yazmış olduğu *Risale-i Teşrih-i Ebdan ve Tercüman-ı Kibale-i Feylosofan* adlı eseridir. Adnan Adıvar "Osmanlı Türklerinde İlim" adlı eserinde bu eserin Ahmet b. Mansur'un XV. asırda yazdığı "*Teşrih-i Ebdan*" adlı eserinin tercümesi olduğunu iddia ederse de her iki kitabın mukayesesi bu iddianın doğru olmadığını gösterir. Ahmet b. Mansur genel olarak konuları ele almış, pek detaylarına dalmamıştır; bilhassa kas bahsinde bu daha bariz olarak görülür. İtaki onun aksine konuları teferruatlı bir şekilde ele alıp incelemiştir. Her iki yazarın sözü edilen eserleri arasında konu icabı bir benzerlik varsa da muhtelif bahislerin ele alınış ve işleniş tarzı bu kitabın tercüme olmadığını gösterir mahiyettedir.

Şemseddin-i İtaki'nin kitabında (1632) her ne kadar isim zikredilmemişse de, kitabın muhtevası ve içinde ihtiva ettiği resimler onun Batı'dan etkilediğini göstermektedir; ve bu kitap bilhassa XVII. asrın ilk yarısında bu etkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Burada yalnız şunu da belirtmek gerektir ki eser tek başına ele alınırsa sadece bu etkiyi göstermesi bakımından önem kazanmaz, ayrıca içinde ihtiva ettiği anatomik bilgi, resimleri, gösterdiği dil özellikleri ve ihtiva ettiği gayet güzel anatomi terminolojisi bakımından da kıymetli olduğu görülür. Eserin İstanbul'un muhtelif kütüphanelerinde altı

1 Sayılı, A., Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese), Araştırma, 1964, 1-69.

nüshası bulunmaktadır; Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesinde de eserin iki nüshası vardır. Bu nüshalardan dört tanesi resimlidir. Eserin muhtelif nüshaları incelenirse görülür ki üç tanesi XVII. yüzyıla, diğerleri XVIII. ve XIX. yüzyıla aittir. Eserin muhtelif nüshaları karşılaştırılacak olursa XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla doğru imlâsı adeta bir inkişaf gösterir; gösterdiği imlâ ve dil hususiyetlerinin de yardımı ile onların tarihlerinin tahmin ve tayini mümkün olmuştur. Eserin gayet güzel bir üslûbu vardır. Eserde konu icabı geçen teknik tabirlerin sadece Arapçalarının verilmesiyle yetinilmemiş, aynı zamanda Türkçeleri de verilmiştir; bazen Farsçaları ve Yunancaları da verilmiştir. Yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı üzere eserde gayet güzel anatomik terminoloji ile karşılaşmaktadır; meselâ kafa tasına, baş kasesi (cranium), yemek borusuna (oesophagus) *boğurtlan* denmesi gibi.

Eseri muhtevası ve resimleri yönünden ele alıp inceleyecek olursak, muhteva bakımından İslam Dünyasında olduğu gibi bir konu tasnifi ile karşılaşılır, yani ilkin kısaca hıtlardan bahsedilir, daha sonra kemikler, sinirler, kaslar, damarlar, beyin, iç organları ve duyu organları ele alınıp incelenmiştir. Bugün embriyoloji adı altında apayrı bir ilim dalı olarak ele alınıp incelenen fötüsün doğuma kadar olan inkişâfı da, o devirde gerek Osmanlılarda gerekse Avrupada da görüldüğü gibi, anatomi konularının sonucusu olarak ele alınıp incelenmiştir. Biz yukarıda verilen tasnifi bazı farklarla bugünkü anatomi kitaplarında da görmekteyiz. Kitapta enteresan olan, hıtlardan bahsedildikten sonra, diğer kısımlara geçilmeden önce, kısa da olsa bugün histoloji diyebileceğimiz bir kısmı ihtiva etmesidir. Burada müfred ve mürekkep uzuvlardan bahsedilmektedir. İtaki müfred uzuvları şöyle tarif eder: "azma kemik derler, çoğuna da kemik derler". O halde burada bir nevi doku tanımı yapılmaktadır; ve bugün benzer hücre topluluklarına *doku* dendiği göz önünde bulundurulursa, İtaki'nin daha XVII. yüzyılın ilk yarısında bu tarifin bir benzerini vermiş olduğu görülür. Ona göre mürekkep uzuvlar ise "küllisi benzer olmayan uzuvlardır; yüzden bir parçaya yüz demezler, ayaktan bir parçaya ayak demezler". O daha sonra kısaca dokulardan bahseder; bunlar kemik, sinir, kas ve damarlardır. Bilhassa kaslar hakkında verilen bilgi ilgi çekicidir, örneğin kasların şekillerine göre ayrılması gibi.

Kemikler bugün de olduğu gibi kafa kemikleri, üst taraf kemikleri, alt taraf kemikleri, göğüs kemikleri ve omurga olmak üzere ayrılmıştır. Kemikler hakkında verilen bilgidен çok, konu ile ilgili olarak verilen resimler enteresandır. Bunlardan bir kısmı İslam Dünyası etkisini taşıyan eserlerde görülen

resimlere benzerse de bir kısmı tamamen farklıdır; bunlarda sarih olarak Avrupa etkisi görülür; bilhassa Vesalius'un *Fabrica* adlı eserindeki resimlerin bazılarının benzerlerini¹ burada bulmak mümkündür; örneğin baş, üst ekstremité ve göğüs kemiklerini gösteren şemada olduğu gibi.²

Daha sonra ele alınan sinir bahsi iki grupta mütalâa edilir:

- a) Kafa çiftleri (beyinden çıkan sinirler);
- b) Omur ilikten çıkan sinirler.

Kafa çiftleri, diğer İslam yazarlarında olduğu gibi, yedi tane olarak görülürse de, ilkin bugün de olduğu gibi "olfactory nerves" ele alınır, fakat bu grup sinirlerin tasnifinde "olfactory nerves" hesaba katılmaz. Bu sinirin, Vesalius'un *Fabrica*'sında da aynı şekilde ele alındığını ve onun Galenik bu siniri klasifikasyonu kabul ettiği halde, klasifikasyona katmaksızın, İtaki'de olduğu gibi, ele alındığını görüyoruz. İtaki sinirleri anlatırken, metnin yan tarafında veya o sinire alâkalı açıklamanın bitiminde o sinirin vücuttaki dağılımını gösteren şemayı da vermiştir. Bu resimlerin bir benzerine ne o devir yazarlarında ne de İslam Dünyası yazarlarında rastlanmadığına göre, yazarın bu resimleri kendisi çizdiği düşünülebilir; ayrıca bu düşünceyi kuvvetlendiren bir şey de metindeki açıklama ile bu şemaların uyuşmasıdır.

Kaslar konusunda verilen bilgi umumiyetle bütün İslâm yazarlarında ve o devir Avrupa yazarlarında olduğu gibi, biraz karışıktır, fakat mukayese neticesinde görülür ki, kaslar konusunda verilen bilgi onlara benzerlik arz etmekteyse de ayrılan kısımları da ihtiva eder; bu ayrılma noktalarında bugünkü anatomik bilgi ile uyuşan kısımları da varsa da bazı yanlışları da ihtiva etmektedir; örneğin dil kasları hakkında vermiş olduğu bilgi bugünkü bilgiyle uyuşma gösterir. Aynı şekilde İtaki omuz kaslarını da gayet güzel izah etmiştir, hatta bu kasların origosunu ve insersiosunu gösteren bir şema da vermiştir.

Damarlar gerek İslam Dünyasında gerekse o devir Avrupasında olduğu gibi, iki sistem içinde ele alınmıştır: venler ve arterler. Venlerin merkezi o devir bilgisine uygun olarak karaciğerdir, onlar muhite kan ve besin götüren sistemi teşkil eder. Arterler ise çevreye sıcaklığı ve hayatî ruhu götürürler; onların merkezi kalptir. İtaki bu arada İbn Nefis'ten ve onun kan

1 Vesalius, *De Humani Corporis Fabrica*, Bruxelles, 1964, 133, 136, 141; O'Malley, C. D., J. B. de C. Saunders, *The Illustrations from the Works of Andreas Vesalius of Brussels*, New York 1950, 77, 79.

2 İtaki, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 464, Resim 1, 2, 5, 6. (Bkz. Resim 1, 2).

dolaşımı hakkındaki fikirlerinden de bahsederse de o, İbn Nefis'in bu konudaki fikirlerini anlayamamıştır.

Gerek Avrupalı yazarlar gerekse İslam Dünyası yazarları bazı istisnalar hariç (vena pulmonalis ve arteria pulmonalis) arter ve venlerin birlikte seyrettikleri biliyorlardı; fakat bunun üzerinde durup fazla bilgi vermemişlerdir; bu fikir kan dolaşımının keşfiyle ancak değerlendirildi. Harvey'in kan dolaşımı keşfini ihtiva eden *De Motu Cordis* adlı eseri 1628'de neşredildi.¹ İtaki'nin kitabını 1632'de yazmış olduğuna göre Harvey'den faydalanmış olması beklenirse de, o zamanki Osmanlı Avrupa ilim dünyası arasındaki kültürel temaslar, bilgi alışverişi ve dil barajı dikkate alınınca, esasen bu kadar kısa bir zaman içinde İtaki'nin kan dolaşımı keşfinden haberdar olmasına imkân olmadığı ortaya çıkar.

İtaki'de daha sonra beyin ele alınmıştır. Beyin ve omur ilik bugün sinir sisteminin merkezleri olması nedeniyle, sinirler anlatılırken ele alınır, ama gerek İslâm yazarları, gerekse de İtaki ve o devir Avrupa yazarları beyin ve omur iliği müstakil olarak ele alıp incelemişlerdir. Beyin konusunda İtaki'de verilen bilgide orijinallik yoktur; ancak kafa çiftlerinden optik sinirin yerini göstermek için çizilen şemadaki beyin kesitlerinin Vesalius'un *Fabrica*'sındaki bazı beyin kesitlerine benzerlik gösterdiği aşikârdır.²

Osmanlı ilim adamlarından Davud el-Antaki ile (1541-1599) İtaki'yi mukayese ederken, Davud el-Antaki'nin beyin hakkında bazı enteresan bilgiye sahip olduğunu görüyoruz; ona göre beyin kabarmış et gibidir; beynin bir kısmı beyaz ete benzer. Bu beyaz kısım beynin dış tarafından sinirlerin bozulmaması için onların üzerinde bulunan yağ tabakasıdır. Böylece Antaki beynin dışında ak, içinde boz maddenin bulunduğunu belirtiyor.

Daha sonra İtaki, duyu organlarını ele alıp incelemiştir; bunlardan o, ilkin gözü ele alır; daha sonra burnu, kulağı, ve sonuncu olarak dili ele aldığını görüyoruz. O devirdeki teknik imkânlar nedeniyle bu konuda verilen bilgi bugüne nisbetle pek geri ise de devri Avrupa yazarlarıyla karşılaştırılınca bu konudaki bilginin inkişafı için daha bir müddet beklemek lâzım geldiği anlaşılır.

1 Harvey, Gulliam, *Etude Anatomique du Mouvement du Coeur et du Sang chez les Animaux*, Fransızcaya tercüme eden Charles Leubery, Paris 1950.

2 Vesalius, Andreas, *De Humani Corporis Fabrica*, Bruxelles 1964, 608, 610; O'Malley, C. D., Saunders, J. B. de, C. M., *The Illustrations from the Works of Andreas Vesalius of Brussels*, New York 1950, 191, 193; İtaki, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (müze kısmı), T. 2662, resim 6. (Bkz. Resim 3).

Davud el-Antaki diğer yazarlardan farklı olarak "dokunma duyusundan" bahsetmiştir. Ona göre, biz bu hissi deri ile alırız; temasla dört çeşit duyuyu almak mümkündür: sıcak, soğuk, sert ve yumuşak; bu his vücudun her tarafında olmakla beraber avuç içinde en fazladır.

İtaki'nin eserinde iç organlar, İslam Dünyası yazarlarında, o devir Avrupa yazarlarında ve bugün de, olduğu gibi, sistemler şeklinde ele alınır. Bu kitapta ilkin solunum sisteminin ele alındığını görüyoruz; burada trachea ve akciğerlerden bahsedilir. İtaki de Galen ve diğer eski yazarlar ve bugün de olduğu gibi, akciğerleri beş lopluk olarak kabul eder, fakat ona göre, Galen'de de olduğu gibi, bu beşinci lop (sağ akciğerin üçüncü lobu) diğer loplar gibi ven ve arter ihtiva etmez, o sadece vena cavaya destek vazifesi görmektedir. Vesalius'da ise akciğerlerin dört lopluk olduğu görülmektedir. Vesalius'un *Fabrica*'sında akciğerler ve tracheayı gösteren şemanın¹ bir benzerini İtaki'nin kitabında da görüyoruz.²

Kalbin de beyin gibi bir sistem içinde değil ayrı olarak ele alınıp incelendiğini görüyoruz. İtaki kalp hakkında Galenci görüşü, yani kalbin iki karıncığı olduğu görüşünü savunmakla beraber Aristocu görüşü de kitabında verir; kalp hakkında İbn Nefisi'in görüşünü de vermekle birlikte onu tenkit eder (İbn Nefis kalbin sağ ve sol karıncığı arasında görülen ve görülmeyen delik olabileceğini reddediyor.³) Kalbin kulakcıklarının fonksiyonu ise anlaşılammış; büyük damarların (arteria pulmonalis ve aorta) ağzı olarak kabul edilmiştir. Kalbin yapısı konusunda diğer yazarlara nisbetle bugüne göre en doğru bilgiyi AH b. Abbas (öl. 994) vermiştir; o kalbin farklı pozisyonadaki liflerden meydana geldiğini söyler; ayrıca o, damar sistemini anlatırken, arterlerin yapısını da bugüne çok yakın bir şekilde açıklar.

İtaki sindirim sisteminde yemek borusu (oesophagus), mide, bağırsaklar, karaciğer, safra kesesini ele alıp incelemiştir, İslam Dünyası ve o devir Avrupa yazarlarında olduğu gibi, fakat genellikle bezler ve fonksiyonları o devirde henüz iyice anlamadığından, sindirim fonksiyonu da iyi bilinmiyordu; onlar sindirimi midede başlatıyorlardı. Mide hakkında o devir yazarlarının

1 Vesalius, Andreas, *De Humani Corporis Fabrica*, Bruxelle 1964, 568; O'Malley, C. D., Saunders, J. B. De, C. M., *The Illustrations from the Works of Andreas Vesalius of Brussels*, New York 1950, 182-183.

2 İtaki, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (müze kısmı), T. 2662, resim 18 (Bkz. resim 4).

3 Meyerhof, Max, *İbn an-Nafis (XIII) and his theory of Lesser Circulation*, ISIS, cilt 23 sayı 65, 1935, s. 100-120.

verdiği bilgi birbirine benzer; yalnız Davud el-Antaki diğerlerinden farklı olarak mideyi insanda incelemekle kalmamış, bazı hayvanların midesinin insanınkiyle olan farklarını da belirtmiştir. Genellikle bağırsaklar bugün olduğu gibi ayrılmıştır. İtaki'nin bağırsaklar hakkında verdiği bilgi, İslâm Dünyası yazarlarının bu konuda vermiş olduğu bilgiye benzerse de fonksiyonları bakımından bazı önemli ayrılıkları ihtiva eder. Vesalius'un *Fabrica'sını* gördüğü ve muhtelif Avrupalı yazarlardan faydalandığı, zaman zaman belli oluyorsa da sindirim konusunda Vesalius'da bulunan sindirim sistemi ile ilgili çok güzel şemaları biz İtaki'de göremiyoruz. Karaciğer ve safra kesesi konusunda verilen bilgi de eski yazarlardaki bilgiye benzerlik gösterir.

Urogenital sistemde, uriner sistem ve genital sistem ele alınır. Uriner sistem, Galen ve diğer eski yazarlarda olduğu gibi anlatılmıştır. Böbreklerin idrarı süzdüğü biliniyordu; Galen böbrek ve mesane üzerinde yaptığı deneylerle bunu ortaya koymuştu, fakat böbreklerin ince yapısı üzerindeki çalışmalar Avrupa da XVII. yüzyıl sonlarından itibaren başlar; bugünkü anatomik bilgimiz ise XVIII. ve XIX. asırdaki çalışmalarla hazırlanmıştır.¹ İtaki'nin kitabında Vesalius'un *Fabrica* adlı eserinde görülen uriner sistem şemalarının bazılarının benzerleri bulunmaktadır.²

Eski yazarlar erkek ve kadın genital sistemi arasında bir benzerlik bulmuşlar; onları incelerken erkek genital sistemi esas alıp, kadında olan benzer organ için de başına dişi kelimesini getirerek aynı ismi kullanmışlardır; örneğin ovarium yerine dişi testis demişlerdir. Onların bu kelimeleri kullanmalarına sebep biraz da ovariumun yapısını iyice bilmemelerinden ileri gelmektedir. Fakat erkek ve dişi üreme organları arasında yukarıda görüldüğü şekilde bugün de bir paralelizm kurulmaktadır, örneğin tuba uterinalar ve ductus deferensler arasında olduğu gibi.

Gerek İtaki ve diğer İslâm Dünyası yazarları, gerekse Vesalius ve o devir Avrupa yazarları erkek ve dişi üreme organlarının madde ve şeklinin farklı olduğunu biliyorlardı; onlara göre sperma kanın testiste pişmesiyle meydana geliyordu. Erkek üreme organlarından diğerlerine nisbetle testis ve ductus deferens'i daha iyi anlamışlardı. Prostattan ilk defa

1 Fulton, F. John, Selected Readings in the History of Physiology, Springfield, Illinois 1966, 347-349.

2 Vesalius, Andreas, De Humani Corporis Fabrica, Bruxelle 1964, 315, 371; O'Malley, C. D., Saunders, J. B., de C. M., The Illustrations from the Works of Andreas Vesalius of Brussels, New York 1950, 167; İtaki, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa 464, Resim 25. (Bkz. Resim 5).

Massa bahsetmiştir, daha sonra Vesalius'da ondan bahsedildiğini görüyorsak da İtaki'de aynı şeye rastlayamıyoruz. İtaki penisin içinde, İbn Sina'da olduğu gibi üç geçit olduğunu kabul etmiştir. Vesalius ve bazı Avrupalı yazarlar iki tane geçit olduğunu ileri sürmüşlerdir; bugün penisin içinde bir tek geçit olduğu biliniyor.

İtaki'de, Vesalius'da bulunan bazı testis şemaları¹ bulunduğu gibi kendisinin çizdiği belli urogenital sistemi gösteren bir şema da vardır.²

İtaki kadın üreme organlarından olan uterusun, iki gözlü olduğunu söyler; eski yazarlarda da biz aynı düşünce ile karşılaşırız. Onlar meme sayısı ile uterus arasında bir münasebet olduğunu düşünmüşlerdir. Michael Scot (takriben 1178-1234) tarafından uterusun yedi gözlü olduğu ileri sürülmüştür.³ Daha sonra Vesalius'da bir tek gözlü uterusu rastlıyoruz. İtaki uterus hakkında bilgi verirken, onun iki gözlü olduğu söylemiştir; fakat onun kitabındaki dişi genital sistemi gösteren şemalarında uterus tek gözlü olarak resmedilmiştir. Bu şemalar Vesalius'daki uterus şemalarına benzemez, çünkü Vesalius resimlerinde köpek uterusunu gösterir;⁴ uterus o şemalarda iki boynuzlu olarak gösterilmiştir. İtaki bu genital sistem şemasını kendisi çizmiş olamaz; resimde, yüz hatlarından da anlaşılacağı üzere, Avrupalı hanım tipi görülmektedir. Ayrıca bu figürün yanındaki fötüs resimleri de yer alır.⁵ Dış dişi genital organlar hakkında İtaki'de pek bilgi yoktur, fakat Ali b. Abbas ve Davud el-Antaki'nin kısa da olsa bu konudan bahsettiklerini görüyoruz. Dış genital organlarından ovarium ve tuba uterinalar ise pek iyi anlaşılammıştır.

Gerek Doğu gerekse Batıda yazarlar embriyolojiyi anatominin bir kısmı olarak ele almışlardır; bu konuda verilen bilgi genel hatlarıyla birbirine benzer. İtaki dahil bu konuda XVII. yüzyıl sonlarına kadar bu konuda verilen bilgide pek değişiklik olmamıştır. İlk memeli yumurtasının 1827 tarihinde bulunduğu göz önünde bulundurulursa, fötüs üzerinde yapılan muhtelif çalışmalarına rağmen ilk teşekkül safhalarının daima müphem kaldığı görülmek-

1 Vesalius, Andreas, *De Humani Corporis Fabrica*, Bruxelles, 1964, 372, 374; O'Malley, C. D., Saunders, J. B. de C. M., *The Illustrations from the Works of Andreas Vesalius of Brussels*, New York 1950, 169.

2 İtaki, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 464, resim 23. (Bkz. Besim 6).

3 Singer, Charles, *Short History of Anatomy and Physiology from the Greek to Harvey*, New York 1957, 83.

4 Vesalius, Andreas, *De Humani Corporis Fabrica*, Bruxelles 1964, 381-382.

5 İtaki, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (müze kısmı), T. 2662, (Bkz. Resim 20).

tedir. İtaki embriyonun anlatımına ilk teşekkül eden organ meselesiyle başlamıştır. İtaki de dahil bir çok yazarlar, Aristo gibi ilk meydana gelen organın kalp olduğunu kabul etmişlerdir; fakat Razi gibi bazı yazarlar karaciğerin, bazıları da (Hippokrates) beynin ilkin meydana geldiğini kabul etmişlerdir. Fakat hepsi de kalp, karaciğer ve beynin ilk meydana gelen üç organ olduğu noktasında birleşmişlerdir. Onlar embriyonun inkişafını dört safhada incelemişlerdir. Gerek o devir Batı yazarları, gerekse Doğulu yazarlar fötüs üzerinde üç zar bulunduğunu söylerler; bugün de fötüs üzerinde üç zar olduğu kabul edilmektedir. Vesalius'da fötüsün teşekkülünü gösteren muhtelif şemalara İtaki'de de rastlıyoruz; bunlar Vesalius'un köpek placentasından edindiği bilgileri insana malettiğini göstermektedir. Onun Galenik embriyoloji izahlarını bu resimler gayet iyi aksettirmektedir.¹

Yukarıda verilen bilgidен de anlaşılacağı üzere Türk-İslâm Dünyası gelenekleri İtaki'de hâlâ devam etmektedir. İslâm Dünyası, dolayısıyla İtaki'de Galen'in etkisi büyük çapta göze çarpmaktadır. Ancak bu etki XVI. asır ve XVII. asır Avrupasında da tamamen ortadan kalkmamıştır, örneğin 1543'de yazdığı *Fabrica (De Humani Corporis Fabrica)* adlı eseriyle Galen otoritesini yıktığı kabul edilen Vesalius'da hâlâ geniş ölçüde Galen etkisi hissedilmektedir; onun, örneğin, kafa çiftleri tasnifi Galeniktir. Ayrıca onun yukarıda sözü edilen kitabında (*Fabrica*) vermiş olduğu resimler, meselâ beyin şemaları gayet teferruatlıdır; bağırsakları resmederken *appendix vermiformis'i* göstermiştir, fakat bu resimlere paralel olarak orada çizilen, resmedilen şeylerin izahına kitabının metninde rastlayamıyoruz; hatta onların birçoğunun metninde adı bile geçmiyor.

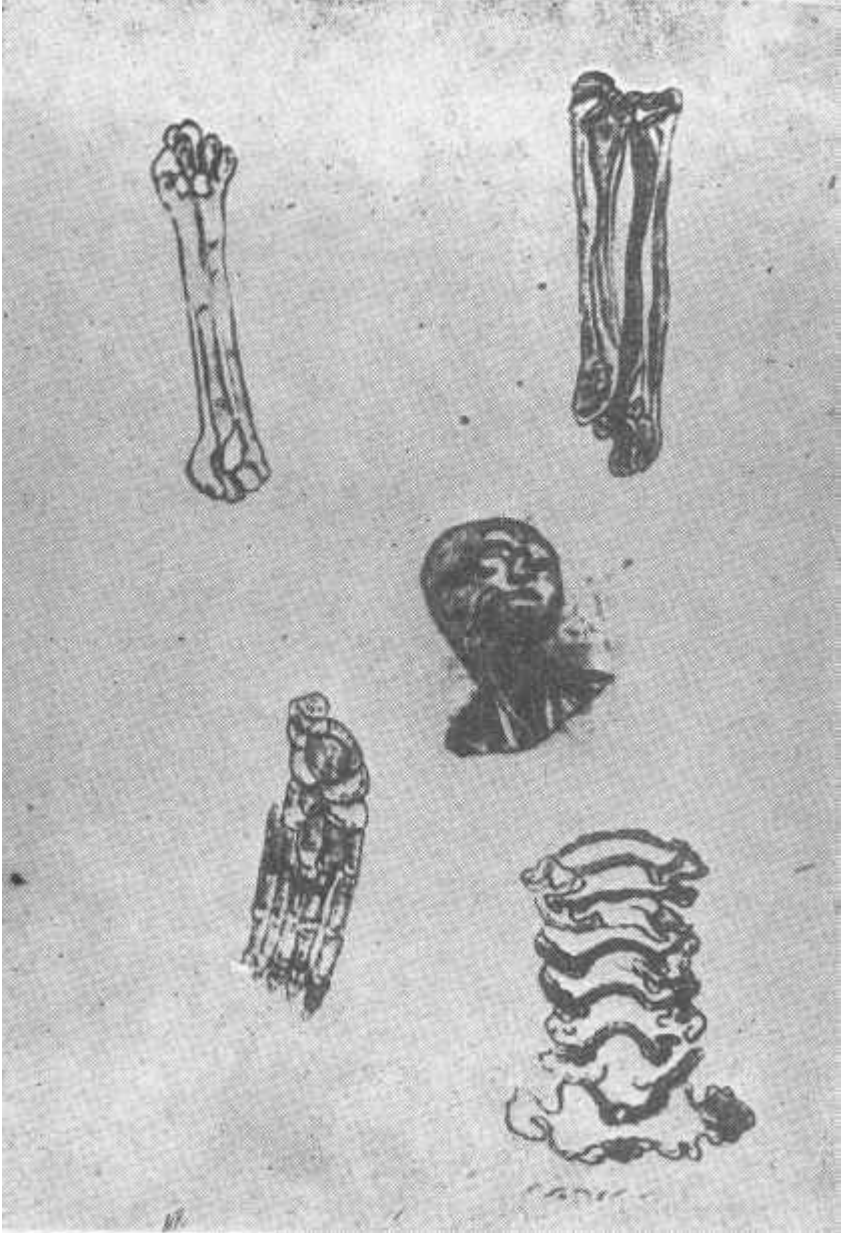
İtaki'nin muhtelif yazarlarla yapılan mukayesesinde, sadece İtaki ve Vesalius'da rastlanan müşterek noktalara rastlanmıştır, fakat bunlar İtaki'nin Vesalius'un *Fabrica*'sından veya o devirde yazılmış bir başka eserden muhteva bakımından etkilendiğini ispata kâfi değildir. Eserin ihtiva ettiği resimler için aynı şey söylenemez, zira onlar açıkça İtaki'nin Vesalius'un kitabını ve o devir anatomisiyle ilgili Avrupa menşei bazı resimli anatomi kitaplarını gördüğünü göstermektedir. İtaki'nin eserindeki resimlerin Vesalius'unkiler kadar iyi olmaması tabiidir; Vesalius ve çağdaşı yazarların kitaplarındaki resimler resimler tarafından çizilmiştir, halbuki aynı imkân aynı devirdeki Osmanlı

¹ Vesalius, Andreas, *De Humani Corporis Fabrica*, Bruxelle 1964, 382; O'Malley, C. D., Saunders, J. B. de C. M., *The Illustrations from the Works of Andreas Vesalius of Brussels*, New York 1950, 175.

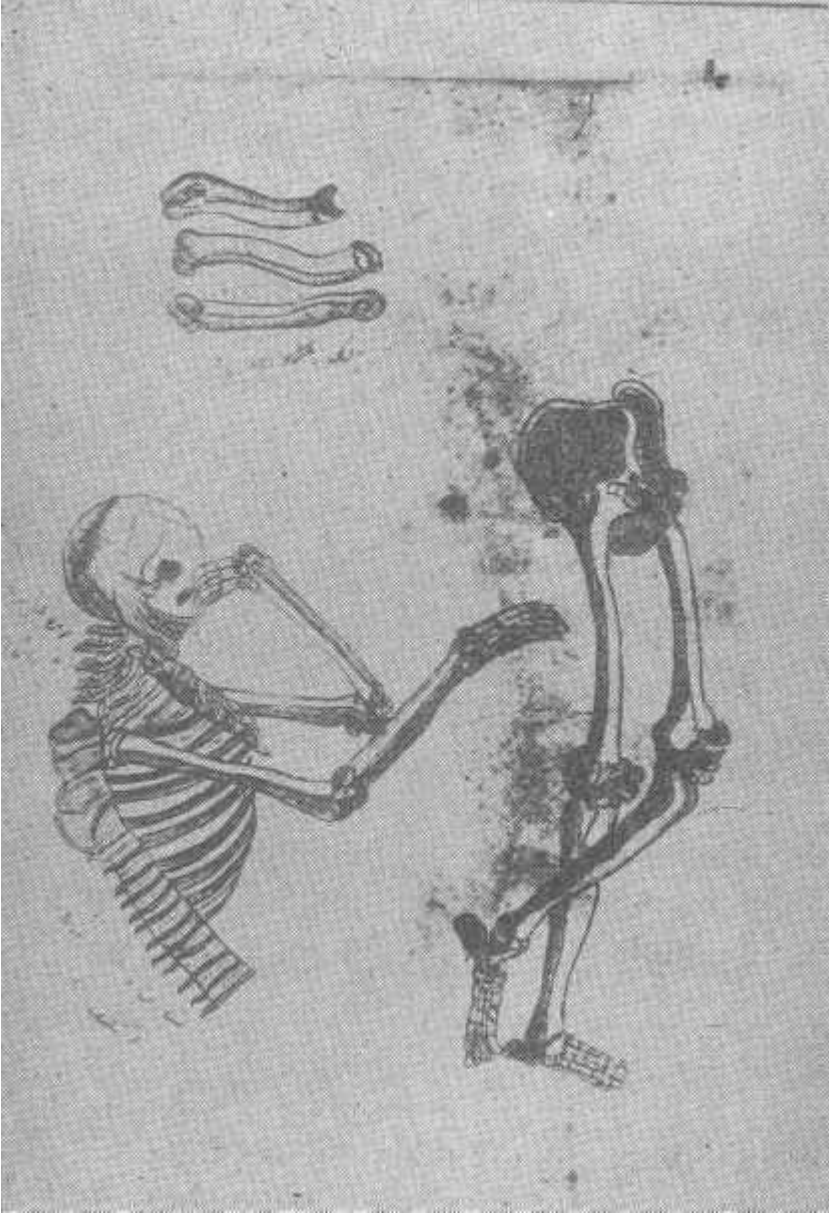
ilim adamları için mevcut değildi. İtaki'nin kitabındaki resimler üç gruba ayrılabilir; ilkin eski anatomik resimlere benzeyen, başı ters dönmüş vaziyette, yuvarlak yüzlü, çekik gözlü figürler; bunlar Ahmet b. Mansur'un "Teşrih-i Ebdan" adlı eserindeki resimlere benzer. İkinci gruptaki resimler Vesalius'un *Fabrica*'sındaki resimlere benzeyenlerdir. Üçüncü grup ise Vesalius'un eserinde bulunmayan, fakat Avrupa menşeli olduğu belli, modern bir hava taşıyan resimlerdir, bilhassa kadın ve erkek genital organlarını, kasları gösteren resimlerde olduğu gibi. Bu son grup resimleri İtaki'nin kendisinin çizmiş olduğu akla gelirse de, metindeki bilgiyle uyuşmaması bakımından bu ihtimal zayıflamaktadır. Son iki grup resim şu ihtimali ortaya çıkarmaktadır: İtaki bu resimlerin bulunduğu kitapları görmüştür. İtaki'nin kitabında bu resimler gelişmiş güzel değil, mevzuularına göre yerleştirilmiştir.

Vesalius'un izahları kitabındaki resimlerle uyduğu halde, İtaki'deki bu resimler metinle uyuşmaz; örneğin metinde uterusun iki gözü olduğu söylendiği halde, resimde bir gözlü olarak resmedilmiştir. O halde, o Vesalius'un *Fabrica'sını* okumamış, veya Lâtince bilmemesi sebebiyle okuyamamıştır; fakat o resimleri görmüş, onlardan etkilenmiş, onlardan bir kısmını kitabına aktarmıştır; hatta o muhtemelen, sadece Vesalius'un kitabını değil, o devirde bu konuda yazılmış başka kitapları da görmüş, onlardan da bir kaç resim almıştır. Bütün bu resimlerin yanında, yukarıda da yer yer belirttiği gibi, kendi çizdiği şemalara da rastlanır. Bu şemalar metinde verilen bilgiyle uyduğu gibi ayrıca stil bakımından onun Avrupa menşeli resimlerden de etkilendiğini gösterir. O resimlerde artık baş eski stil resimlerde olduğu gibi ters resmedilmemiştir, eski devir resimlerinde görülen yüz hatları daha yumuşamıştır, fakat tam olarak da Avrupai değildir, örneğin kafa çiftleri ve omur ilikten çıkan sinirlerin vücuttaki dağılışını gösteren resimlerde olduğu gibi.

O halde görülüyor ki İtaki'nin bu eseri daha XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı-Avrupa ilmî temasının mevcudiyetini göstermektedir; fakat iki toplum arasındaki etkiyi ispatlamak bakımından zayıf kalmaktadır. Bu eser o devirde Avrupada yazılmış kitapları, Osmanlı ilim adamlarının, hiç değilse doktorlarının, gördüklerini, hatta muhteviyatından değilse bile, ihtiva ettikleri şemalardan, resimlerden faydalandıklarını ispat eder. Muhtemelen onların muhteviasından faydalanmalarına engel olan dil barajı olmuştur; bu hiç olmasa Şirvan'lı Şemseddin-i İtaki için böyledir. XVII. asrın ikinci yarısında bu barajın da ortadan kalktığını görüyoruz. Halep'li Salih b. Nasrullah'ın (öl. 1670) Oswald Croll'ün (öl. 1609) *Basilica Chymica'sının* tercümesi bunun en açık ispatıdır.

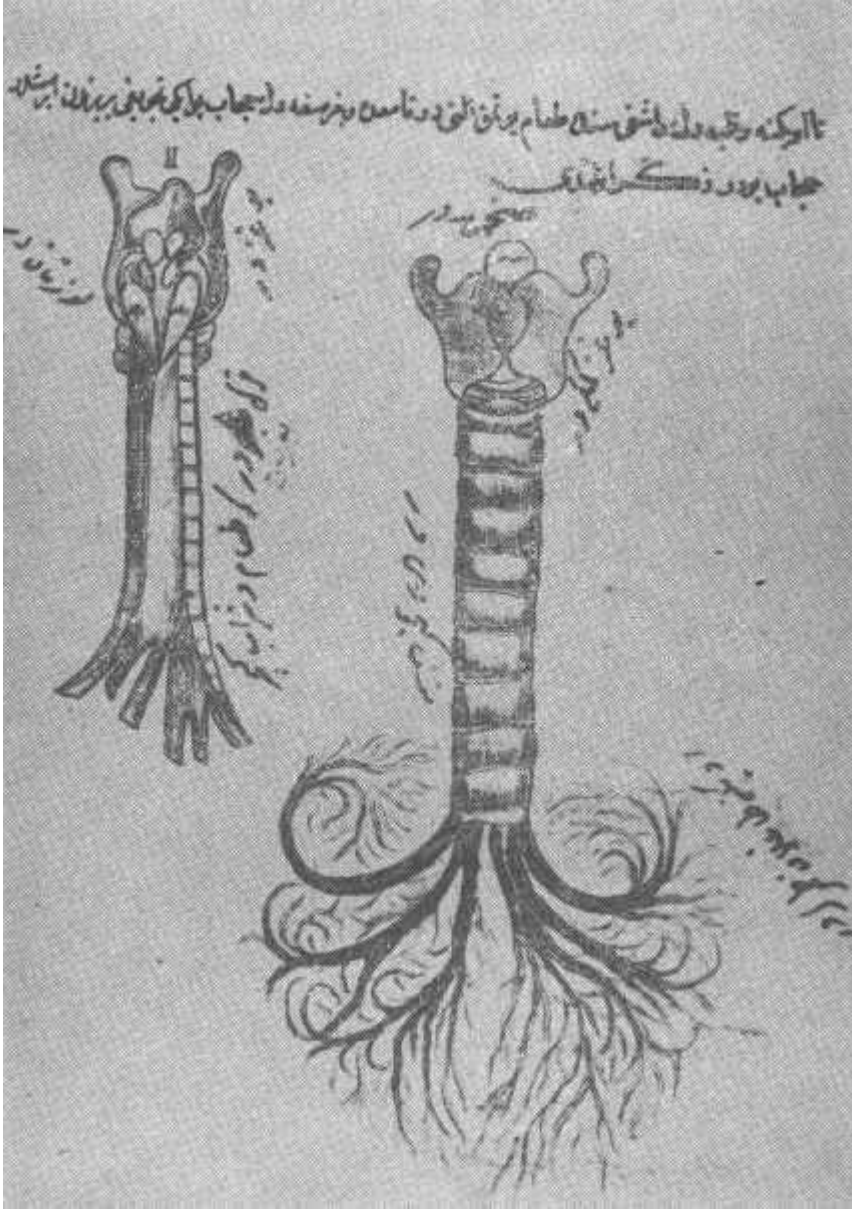
Resim 1 (İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa, 464, Resim 1).

Resim 2 (İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 464, Resim 2).

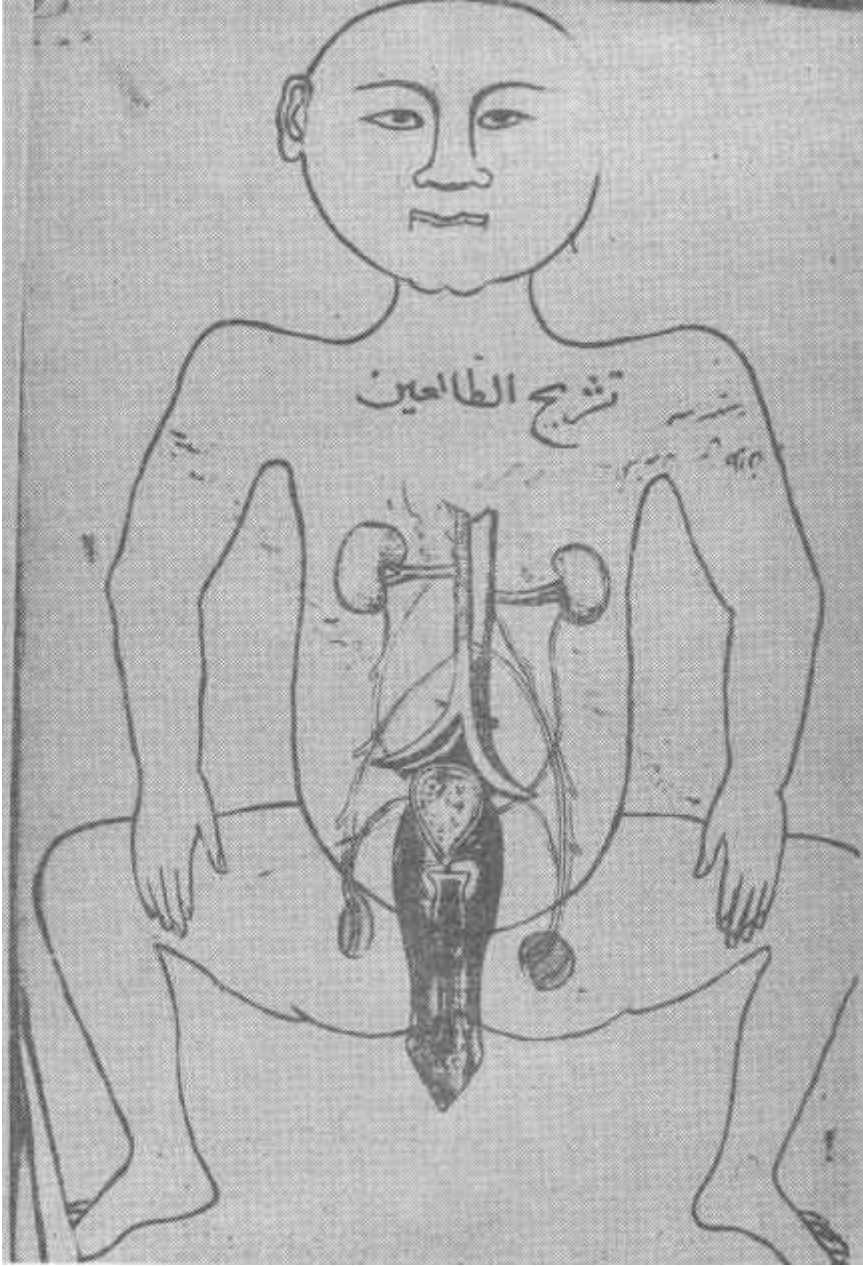
Resim 3 (İstanbul, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (müze kısmı), T. 2664. Kesim 6).

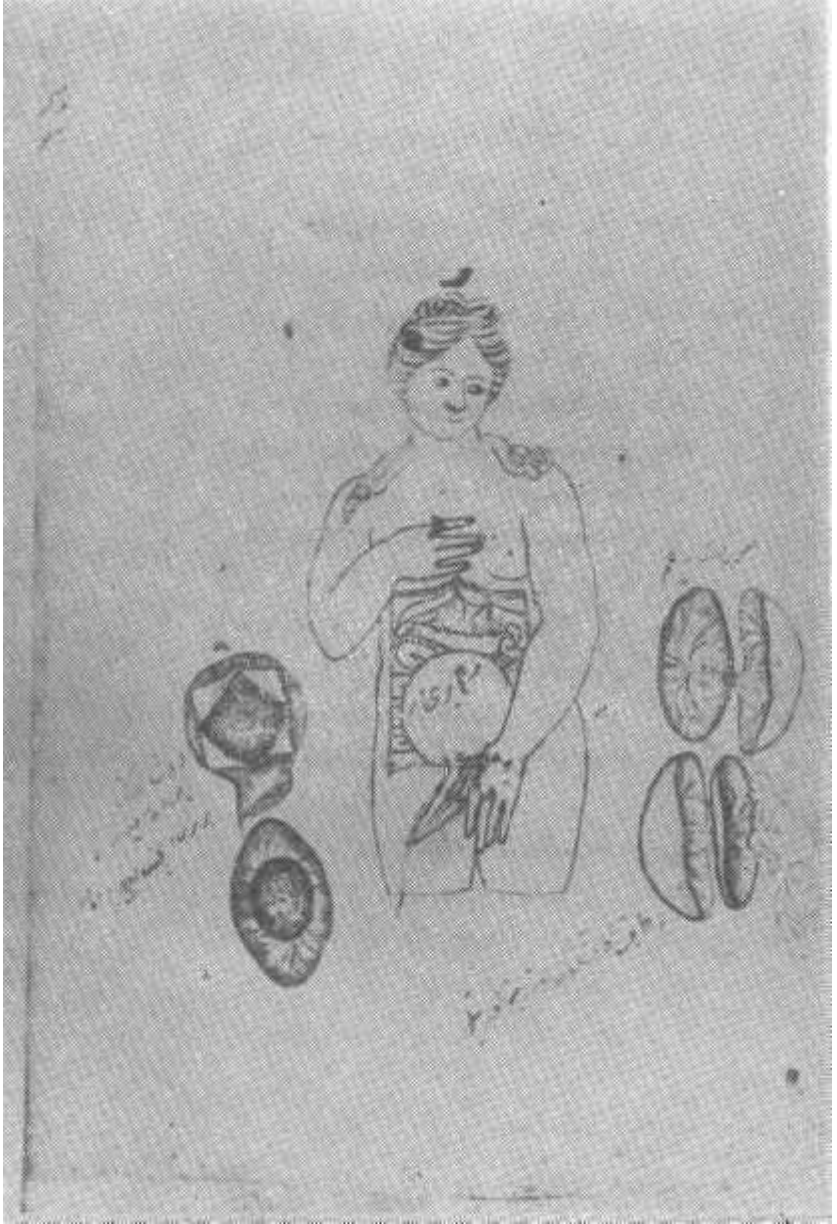
Kesim 4 (İstanbul, İstanbul Üniversite Kütüphanesi (müze kısmı), T. 2664. Resim 18).

Kesim 5 (İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 464. Resim 25).

Resim 6 (İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 464. Resim 23).

Resim 7 (İstanbul Üniversite Kütüphanesi (müze kısmı), T. 2662. Resim 20).